

Жумабекова Т.А.

**АДАМ УКУКТАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ УКУКТУН ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК
УЮМДАРДЫН РОЛУ**

Жумабекова Т.А.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

T.A. Jumabekova

**THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE DEVELOPMENT OF
HUMAN RIGHTS LAW**

УДК: 341.16:37.014.1.

Автор Кыргыз Республикасындагы адам укуктарын камсыз кылуунун, ишке ашыруунун жана адам укуктарын камсыз болуусун, ишке ашуусун эл аралык стандарттарга дал келүүсүн изилдөөгө далалаттанган.

Негизги сөздөр: адам укуктары, укук, эл аралык уюмдар, теория, демократия, конституционализм.

Автором исследованы общественные отношения связанные с процессами реализации прав человека в Кыргызской Республике и их соответствие международным стандартам.

Ключевые слова: права человека, право, международные организации, теории демократии, конституционализм.

The author in the Kyrgyz Republic, human rights, and ensuring the realization of human rights, compliance with international standards in the study of decalactone implementation.

Key words: human rights, law, international organizations, theories of democracy, constitutionalism.

Кыргыз Республикасынын 2010-жылдагы Конституциясынын 1-беренесинде Кыргыз Республикасы эгемендүү, демократиялык, укуктук жана социалдык мамлекет болуп саналат деп бекитилген. Ошондуктан Конституциясынын 16-беренесинде мындай деп бекемделген: адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык. Адам укуктары менен эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп эсептелет. Алар тикелей колдонулат, мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлигинин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин маани-мазмунун аныктап турат. Бул аспектке демократиялык жана укуктук коомдун калыптанышынын проблемалары жана ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин өнүктүрүү ата-мекендик юриспруденция илими үчүн кыйла кызыкчылыкты билдирет.

Укуктук жөнгө салуу чөйрөсүн талдоо менен категориялардын жана түшүнүктөрдүн системасы колдонулат, алардын ичинен укук категориясы өзү көрүнүп турат. Бул категориянын маңызын ачып-көрсөтүүдө илимпоздор төмөнкүдөй үч теорияны бөлөт: укукту түшүнүү теориясы, укукту чыгаруу теориясы жана укукту колдонуу теориясы. Алардын ар бири тигиндейинен же мындайынан адам укугунун теориясы, анын өнүгүшү жана биринчи кезекте конституционализм теориясында бекемдөө менен

байланышкан, анткени укуктук мамлекеттин негизин дал конституция түптөйт.

«Чыныгы конституционализм, - деп жазат профессор В.А. Ким, - укуктук мамлекеттин башталышы. Мамлекетти конституционализациялоо аркылуу, конституциялык-либералдык эрежелерди мамлекеттик жана коомдук турмушка киргизүүнүн аркасында гана укуктук мамлекетке келүүгө болот».

Конституционализм теориясынын башаты катары укуктук доктриналар укуктун теориясында калыптанып, ар кандай укуктук идеялардан жана аларды конституциялык ченемдерде жана Кыргызстандын конституциялык өнүгүшүнүн субстанциясында жүзөгө ашыруу практикасынан түзүлгөн. Конституционализм теориясы билимдердин жыйындысын билдирет, ал конституция теориясын, конституциялык эволюция теориясын, Кыргызстандын конституциялык реформаларынын теориясын, ошондой эле конституциялык түзүлүш менен биригүүчү алда канча маанилүү демократиялык дөөлөттөрдүн теориялык конструкцияларын камтыйт. Адам укуктары жөнүндө конституционализм идеяларынын негизинде элдин рухунун, улуттун рухунун көрүнүшү, анын адилеттүүлүктү түшүнүүсү катары Кыргызстан калкынын жалпы демократиялык дөөлөттөргө умтулуусу турат. Конституционализм идеялары адам укуктары жана эркиндиктери жөнүндө укуктук жана конституциялык эрежелер аркылуу, тикелей жана өкүлчүлүктүү демократия институттарында жана башкаларда юридикалык жактан ишке ашырылышы жана такталышы мүмкүн. Практикалык турмушка ашыруу өнүгүнөн алганда конституционализм тигил же бул мамлекетте анын өнүгүшүнүн айрым этабында демократиялык эрежелерди жүзөгө ашыруунун конкреттүү-тарыхый практикасын, Кыргызстандын конституциялык өнүгүшүндө жалпы демократиялык дөөлөттөрдүн көрүнүшүнүн тенденцияларын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн камтыйт.

Укук теориясынын курамдык бөлүгү катары конституционализм түшүнүгү конституциялык-укуктук ченемдердин, мамилелердин бүткүл системасын, институттардын жана структуралардын институттук абалында, алардын натыйжалуу аракетинде жана өнүгүшүндө аларды камтыйт. Ошол эле учурда ал конституциялык-укуктук ченемдердин бүткүл инфраструктурасын ачып берет, алардын тейлөөчү ролун көрсөтөт, укуктун бардык компоненттеринин коомдук турмуштун компоненттери

менен көп түрдүү байланыштарын жана көмөгүн козгойт.

Укук түшүнүгүндө аныктоочу субстанцияны – укуктук аң-сезим, ал укуктук ченем түрүндө тыштан калыптанат, андан соң ал укуктук мамилелер, укуктук институттар жана укуктук стандарттар сыяктуу компоненттерди түзөт, ал эми андан кийин укуктук көз караштар, теориялар жана концепциялар калыптанат.

Адам укуктарынын жалпы таанылган стандарттарын кыймылга келтирген укуктук жөнгө салуу механизминин негизги компоненттери деп: укуктук көз караштардын системасын; укуктук ченемдер менен укуктук институттардын жыйындысын; укуктук мамилелердин системасын; укук субъекттеринин укуктук стандарттарынын системасын атоого болот.

Конституционализм Конституциянын жана тиешелүү мамлекеттүүлүктүн конституциялык-укуктук талаасын билдирген, калган конституциялык-укуктук актылардын бардык ченемдеринин негизинде калыптанат, анын субъекттери ушул ченемдик-конституциялык системаны ишке киргизүүгө чакырылган. Конституциялык-укуктук ченемдердин бул системасы тармактык укукка гана эмес, ошондой эле кеңири, укук чегинен тышкары чыккан, турмуштук мамилелерге, процесстерге, структураларга жана институттарга таасир этүүчү иштеп жаткан укуктук механизм болуп калууда.

Конституционализм мамлекеттин жана укуктун интеграциялоочу формасы катары конституцияны жандуу кылат, анын ченемдүүлүк, үстөмдүк сыяктуу касиеттерин, уюштуруу касиеттерин, жогорку юридикалык күчүн жана тикелей жөнгө салуучу аракетин ишке ашыруу, өлкөдө мыйзамдуулукту жана укук тартибин бекитүүгө жетишүү, укуктук мамлекетте анда каралган адам укуктарын жана эркиндиктерин реалдуу кылуу үчүн турмушка ашырууну жана шарттарды камсыз кылат.

Кыргызстандын Конституциясында «жарандык коом» термини жок болгону менен, анда анын негизги элементтери – адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери, инсандын, коомдун жана мамлекеттин өз ара мамилелеринин конституциялык принциптери, жеке менчик укугу жана ишкерлик эркиндиги, социалдык багыттагы рыноктук экономика, саясий жана идеологиялык көп түрдүүлүктүн, көп партиялуулуктун принциптери, жергиликтүү өз алдынча башкарууну жана жарандарды өз алдынча уюштуруунун жана алардын жарандык демилгелеринин ар кандай формаларын бекитүү бекемделген [39].

Кыргызстандын конституциялык өнүгүшү, азыркы мезгилде, адам укуктарын камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук саясатын турмушка ашыруунун көрүнүктүү үлгүсү болуп саналат. Ата-мекендик илимпоздор азыркы Кыргызстандын конституциялык өнүгүшүнүн төмөнкүдөй этаптарын бөлүп көрсөтөт, аларды талдоо Республикадагы демократиялык процесстердин өнүгүшүн жана аны менен

байланышкан адам укуктары менен эркиндиктерин бекемдөөнүн жана турмушка ашыруунун конституциялык-укуктук формаларын изилдөөгө жардам берет: советтик мезгил; эгемендүү Кыргызстан калыптанышынын мезгили; 2010-жылдан тартып жарандык-укуктук эркиндик калыптанышынын жаңы мезгили [98].

Социалдык-саясий жана конституциялык жаңылануунун окшош процесстери коңшу республикаларда да болуп өткөн, бирок алардын жеке өзгөчөлүктөрү да болгон, алар адам укуктарынын ата-мекендик концепциясынын өнүгүшүнө олуттуу таасир эткен.

Мисалы, Казакстан Республикасында профессор А.Т. Ащеулов төмөнкүдөй мезгилдерди бөлүп көрсөтөт: советтик мезгил – «Алаш» партиясынын 1917-жылдын 21-ноябрындагы программасы; Кыргыз (Казак) АССРинин эмгекчилеринин укуктарынын 1920-жылдын 6-октябрындагы Декларациясы; 1926-жылдагы Конституциянын долбоору; Казак ССРинин 1937-жылдагы жана 1978-жылдагы Конституциялары; «Казак ССРинин Президентинин кызмат ордун уюштуруу жөнүндө» 1990-жылдын 24-апрелиндеги Мыйзам, «Казак ССРинин мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө» 1990-жылдын 25-октябрындагы Декларация; «Казак ССРинин аталышын өзгөртүү жөнүндө» 1991-жылдын 10-декабрындагы Мыйзам, «Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө» 1991-жылдын 16-декабрындагы Конституциялык Мыйзам; Казакстан Республикасынын 1993-жылдагы Конституциясы; Казакстан Республикасынын 1995-жылдагы Конституциясы; «Казакстан Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Казакстан Республикасынын 1998-жылдын 7-октябрындагы Мыйзамы.

Профессор А.К. Котов төмөнкүдөй мезгилдерди бөлүп көрсөтөт: советке чейинки (1900-1917) – улуттук-демократиялык идеялардан тартып «Алаш» Конституциясынын долбооруна карай; советтик (20-жылдар - 80-жылдардын аягы); аяктап бараткан советтик мезгил – (80 – 1990-жылдардын 2-жарымы); де-юре эгемендүүлүктү бекемдөөнүн советтен кийинки мезгили (1991-1993); Казакстандын де-факто эгемендүү өнүгүшүнүн баштапкы мезгили (1993-жылдын ноябрынан тартып, улуттук валютаны киргизгенден тартып).

Профессор С.К. Амандыкова Казакстандын конституциялык өнүгүшүнүн төмөнкүдөй мезгилдерин бөлүп көрсөтөт: XX кылымдын башталышынан тартып конституционализм идеяларынын калыптанышы (Алаш Конституциясынын долбоорун жарыялоодон тартып); Казакстандын советтик конституциялык эволюциясынын мезгили; өткөөл мезгил (кайра куруу доору); азыркы мезгил (укуктук казакстандык мамлекеттүүлүктү куруу менен мүнөздөлөт); Казакстан Республикасынын конституциялык өнүгүшүнүн эң жаңы этабы [6, 182-б.].

Биз көрүп тургандай, постсоветтик мамлекеттердин конституциялык өнүгүшүндө келтирилген

мезгилге бөлүү бул өлкөлөрдө адам укуктарынын жалпы концепциясынын өнүгүшүндөгү гана эмес, ошондой эле адамдын жана анын укуктук эркиндигинин урматында укуктук акыйкаттыктын чыныгы гумандаштыруу мезгилинин башталышындагы конституциялык башаттардын калыптануу процессинин өзүн да көрүүгө мүмкүндүк берет.

Ата-мекендик жана чет өлкөлүк илимпоздордун келтирилген көз караштарына баа берүүдө алардын авторлору конституцияны же конституциялык актыларды кабыл алуу жөнүндө али сөз болушу да мүмкүн болбогон, калктын алдыңкы өкүлдөрүндө өзүнүн конституциялык аң-сезими жаңыдан гана ойгонуп баштаган, чаржайыт, адегенде капилет мүнөздө болгон идеялардын угуттары бара-бара – калыптанган системага, андан соң конституциялык концепцияларга өсүп чыккан, топтор жана коомдук түзүлүштөр, анын ичинде партиялар тарабынан пайдаланууга алынып, укук чыгаруу практикасында жолдорду жигердүү издеп баштаган учурдан тартып конституционализмдин калыптанышынын башталышын белгилеп жатканы көрүнүп турат.

Биздин көз карашыбыз боюнча, айрым мезгилде 1993-жылдан тартып 2003-жылга чейинки мезгилдеги конституциялык идеологиянын калыптанышын алууга болот, анткени ал, биринчиден, маалымдуулуктун жана өнүккөндүктүн жогорку даражасында болгон, экинчиден, өз мезгили үчүн конституциялык көз караштардын, идеялардын, сунуштардын эң алдыңкысы болуп саналган, үчүнчүдөн, көп сандаган топтордун жана кыргыз коомчулугунун катмарларынын, биринчи кезекте, интеллигенциянын колдоосун тапкан.

Советтик мезгилге келсек, аны төмөнкүдөй үч чакан мезгилге бөлүүгө болот: 1) конституционализмдин советтик формасынын калыптанышы (Кыргыз (Казак) Автономдуу Советтик Социалисттик Республикасын түзүү жөнүндө» ВЦИКтин жана РСФСР СНКнын 1920-жылдын 20-августундагы токтому); 2) Кыргыз АССРи союздук республикага өзгөртүп түзүлгөнгө чейин Кыргыз АССРинин 1926-жылдагы Конституциясынын долбоору жана Кыргыз ССРинин 1937-жылдагы Конституциясын кабыл алуу; 3) 1978-жылдагы Конституциянын чакан мезгили.

Соңку этаптын башталышын 2010-жылдын 27-июну деп белгилөөгө болот, анткени бул күнү 2007-жылдагы Конституцияга олуттуу өзгөртүүлөр кабыл алынды, алар Кыргызстандын демократиялык реформалар жана Кыргызстанда криминалдашуу процесстеринин арылуу жолу боюнча алга илгерилешине жаңы түрткү берди.

Конституционализм укуктун маңызынын көрүнүшүнүн эң көрүнүктүү модели катары адам укуктарын жана эркиндиктерин ушунчалык негиздүү жана салмактуу болжолдогондуктан, мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун бүткүл системасын конституциялык бекемдөө алардын бүтүндөй алганда коомдун жана өзүнчө алганда ар бир адамдын жыргалчылыгы үчүн натыйжалуу ишин

билдирет, антпесе конституционализм өзүнүн башкы максатына жетпейт. Адамдын жана жарандын укуктарынын 1791-жылдагы Француз декларациясында эгерде адамдын укуктары менен эркиндиктери болбосо, анда мындай коомдун конституциясы жок деп түз эле айтылган. Демек, коомдо конституциянын болушу ал адам укуктарын жарыялоодо, таанууда жана жүзөгө ашырууда айрым кадамды жасагандыгы жана бүтүндөй алганда конституционализмдин өнүгүшү аны демократиялаштыруу жолу менен бараткандыгы жөнүндө айтып турат, демек, адам укуктары менен эркиндиктерин бара-бара чечүүнү сунуш кылат. Конституционализмдин айрым түрлөрү гана укуктар жөнүндө маселеде узак мезгил бою бир ордуан жылбай же кала берсе алардын мурдагы көлөмүн кыскартып, артка кетип жатат, мындай коомдун келечеги жок.

Жалпы эрежеден тышкары нерселерди эске алып, конституционализм коомдун саясий-укуктук уюмунун алда канча жогорку баскычы катары адам укуктары менен эркиндиктеринин сыйымдуулугунун алкактарын кеңейтүүгө, алардын аракеттенүү талаасын чоңойтууга объективдүү түрдө оң ыңгайда экенин көрсөтө кетүү керек. Ал бийликти уюштуруунун өркүндөтүлгөн конституциялык институттарынан, структураларынан жана мамилелеринен ажыраган формасына караганда адам укуктарын өнүктүрүү үчүн алда канча жагымдуу коомдук-саясий жана юридикалык өбөлгөлөрдү түзөт.

Конституционализм бир эмес, бир нече компоненттерден турган жамдама укуктук көрүнүш катары адам укуктарына бир эмес, көптөгөн, тагыраак айтканда – өзүнүн бардык компоненттери менен таасир этет. Мында конституционализмдин руханий-идеологиялык компоненттери (конституциялык көз караштар жана ой-пикирлер, конституциялык идеология) адам укуктарын бекемдөө, кепилдик кылуу, коргоо жана жүзөгө ашыруу процесстерин терең андап-түшүнүүгө көмөктөшөт, аларды кеңейтүү зарылчылыгынын негизин күчөтөт.

Адам укуктары дээрлик дайыма конституцияда милдеттүү түрдө бекемдөөнүн предмети болуп саналган жана азыркы учурда бул маселеден четтеген мамлекеттин Баш мыйзамын элестетүү мүмкүн эмес. Тескерисинче, мамлекеттин өнүгүшү канчалык алга жылган сайын, адам укуктарынын проблемалары эң ириде артыкчылыктуу жана башкы болуп саналган маселелердин ичинен көпчүлүгүн экинчи даражадагы позицияга сүрүп чыгарып, конституцияда улам көбүрөөк толук жана ар тараптан чагылдырыла баштайт.

Конституционализм адамдын конституциялык укуктарын калыптандырууга, иштешине жана өнүктүрүүгө гана эмес, ошондой эле бардык юридикалык укуктарды жана бүтүндөй алганда бүткүл укукту түзүүгө жана жүзөгө ашырууга аныктоочу таасир этет. Албетте, биринчи кезекте адамдын конституциялык укуктары аныктоочу таасирдин объекти болуп калат. Бир тармакка таандык, бир юридикалык негизге жана багытка ээ болуу менен

жана кандайдыр «үзөңгүлөш» аракеттенип, конституционализм жана адамдын конституциялык укуктары бири-бирине тикелей көз карандылык, аракеттенүү формаларынын удаалаштыгы менен мүнөздөлөт. Конституционализм адам укуктарына тикелей (көп сандаган ортомчу звенолорсуз) кайрылат, аларга өз импульстарын жана сигналдарын берет, алар адресат (адамдын конституциялык укуктары) тарабынан ушундай эле тикелей кабыл алынат. Аралык, ортомчу звенолордун жоктугу же аларды минимумга жеткирүү конституционализмдин адам укуктары менен байланыштарын мобилдүү, натыйжалуу жана оперативдүү кылат.

Адамдын калган юридикалык укуктарына келсек, анда аларга конституционализмдин таасири тикелей болуп саналбайт, алар, мисалы, тармактык мыйзам актылары аркылуу айрым аралык звенолор менен алмашып турат. Тармактык мыйзам актылары конституциялык укуктун ченемдеринин же башка актыларынын таасирин кабылдайт, аны өз тармагынын спецификасына жана өзгөчөлүктөрүнө бурат жана ушуну эске алуу менен укуктук жөнгө салуунун ушул тармагын камтыган адам укуктарынын (мүлктүк, эмгектик, системалык, процесстик ж.б.) статусун, аларды бекемдөө формасын, кепилдик кылууну, коргоону жана жүзөгө ашырууну кеңесири жөнгө салууну берет. Аралык-ортомчулук звенолорунун бар экенине карабастан, адамдын тармактык укуктарынын калыптанышына, иштешине жана турмушка ашырылышына конституционализмдин таасиринин маанисин азайтууга эч болбойт: анткени конституционализмдин башаты мамлекеттин жана коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүн камтыйт, мамилелердин бардык субъекттеринин ишинин бардык формаларына багыт берет, бөгөттөрдү коет, аларды аттап өтүүгө эч кимге жол берилбейт.

Өзүнүн негизги функцияларын аткаруу – адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо үчүн демократиялык, социалдык укуктук мамлекет объективдүү, укукка негизделген мамлекеттик иш тартибинин негизинде субъективдүү укуктар менен эркиндиктерге кепилдик берген жол-жоболор, механизмдер, институттар системасы менен жабдылууга тийиш. Кыргызстанда көз карандысыздыкка ээ болгон учурдан тартып адам укуктарын коргоонун бүтүн мамлекеттик-укуктук механизмдин түзүү процесси жүрүп жатат.

Укук - компоненттердин өз ара байланыштуу татаал системасын билдиргендиктен, ал адам укуктарынын концепциясында чагылдырылган негиздүү элементтерди, анын эң башталышын белгилөөгө айрым илимий жана практикалык кызыкчылыкты билдирет. Укукту изилдөөчүлөр укуктун белгилери жана принциптери жөнүндө, башкача айтканда, укуктун негизги идеялары же негиздүү башталыштары жөнүндө айтышат. Анын үстүнө укуктун дөөлөттүк маңызы анын принциптеринде түзүлө тургандыгын белгилеп кетүү зарыл. *Укукту түшүнүү теориясында камтылган принциптерди*

изилдөө жана бөлүп көрсөтүү менен биз алар ченемди түзүүчү жалпы системаны билдирет деп ойлойбуз. Алар бирге аракетте болгон учурда гана укуктук дөөлөт катары укуктун жана укук тармактарынын бар экендиги жөнүндө айтууга болот. Азыркы укуктун принциптеринин биримдиги болмоюнча адам укуктарынын жана коомубуздун бакубаттуулугунун укуктук пайдубалы болууга, ошондой эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн алга утурлаган жана чыр-чатаксыз өнүгүшүндө багыт болууга тийиш болгон жалпы универсалдуу укуктук дөөлөттөр жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес. Ошол эле учурда принциптин натыйжасыздыгы же анын бирин эле жоготуу саясий-укуктук практика катары укуктун натыйжалуулугу жоктугу жөнүндө тастыктайт. Укуктун принциптери биринчи кезекте конституционализм теориясында жана анын принциптеринде турмушка ашырылат.

Конституционализм принциптери жөнүндө, анын негиз түзүүчү баштапкы идеялары жөнүндө маселени ар кандай изилдөөчүлөр ар башкача чечмелейт. А.К. Котов конституционализм – бул укуктук мамлекеттин башаты, укуктук мамлекетке жана жарандык коомго карай жол деп баса белгилейт. Конституционализм – бул туруктуу конституциялык укук тартибинин натыйжасы. Жарандык коом экономикалык эркиндиктин жана демократиялык саясий режимдин негизинде инсандын автономиясын жана коомдун өз алдынча жөнгө салынышын бекемдөөнүн натыйжасы. Конституционализм – бул элдик эгемендүүлүктү, жеке менчикти, экономикалык эркиндикти, бийликтерди бөлүштүрүүнү баса белгилеген динге аралашпаган жана республикалык көрүнүш гана. Конституционализм элдин (бийликти уюштурууга; конституцияга; эркин шайлоого; референдумга; элдик демилгеге; мамлекеттик бийликти коомдук контролдоого) эгемендүү укуктарын, адамдын (жашоого; эркин өнүгүүгө жана бакубаттуулукка; дене бой жана адептик жактан кол тийбестикке; эркти билдирүү жана орун которуу эркиндигине; укуктун сөзсүз субъект экенине ж.б.) жана жарандын (жарандыкка; мыйзам жана сот алдында теңдештигине; мамлекеттин коргоосуна жана калкасына; өз укуктарын жана эркиндиктерин, ар-намысын жана кадыр-баркын соттук коргоого; жеке турмуштун жана турак жайдын кол тийбестигине; жеке жана үй-бүлөлүк сырга; салымдардын жана аманаттардын жашырындыгына; эне тилин пайдаланууга; сөз жана чыгармачылык эркиндигине; маалыматка; дин тутуу эркиндигине; биригүү эркиндигине; эмгектенүү эркиндигине; ден соолукту коргоого; билимге ж.б.) ажыралгыс укуктарын жана эркиндиктерин бекемдөөнү шарттайт.

Бул көз карашка А.Т. Ащеулов кошулуп, «Казакстанда азыркы конституционализмдин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Эң оболу, бул 1995-жылдагы Конституциянын үстөмдүгү жана аны натыйжалуу турмушка ашыруу механизмдин түзүү жана, биринчи кезекте, ага тандоону жасаган элдин өзүнүн каты-

шуусу менен – либерализм, индивидуализм принциптеринин, мамлекеттик жана жеке менчиктин, жарандарды мамлекеттин органдарынын өкүмдарлыгынан Баш мыйзам менен коргоону камсыз кылуунун негизинде демократиялык, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, эгемендүү мамлекетти куруу» деп кошумчалайт [45, 80-б.].

Биздин көз карашыбыз боюнча, укуктук мамлекетте укук принциптери бүткүл укук системасы жана укуктук системанын компоненттери аркылуу турмушка ашырылат, анда конституционализмдин төмөнкүдөй принциптери бөлүп көрсөтүлөт, алар жиктелет, андан соң укуктун өзүнүн принциптеринде бөлүп алынат:

1) укуктун үстөмдүгүнүн жана бийликтин мыйзамдуулугунун принциби. Укуктук мамлекетте укуктун үстөмдүгүнүн же башкаруусунун принциби алда канча ырааттуу турмушка ашырылат, анда конституцияга негизги мыйзамдын ролу берилет, ал эми калган бүткүл укук чыгаруу ишинин конституциялык-укуктук чектери болууга тийиш. Мамлекеттик органдардын ишинде укуктун үстөмдүгүнүн принцибин жактагандык бардык цивилизациялуу мамлекеттер аны улуттук мыйзамдарда гана эмес, ошондой эле эл аралык укуктук актыларда бекемдөө менен ырастап жатат. Бардык мамлекеттик органдар мыйзамдуу түрдө аракеттенүүгө тийиш, антпесе бийликтин чектен чыгышынын жана начар түрдөгү авторитаризмдин абалы болот.

2) Укуктук нигилизм абалына өтүп кетпөө үчүн өз жарандарынын мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылган негизги мыйзамды кабыл алууга элдин макулдугунун принциби. Ал демократиянын учурунда жооптуу мамлекеттик бийлик органдары кабыл алган саясий чечим эл шайлаган мыйзам чыгаруучулардын макулдугу менен ырастала тургандыгын билдирет. Бул принциптин башка тарабы болуп элдин ичинен чыккан өкмөт жана анын иши мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан контролдонуп жана элдин эркине ылайык жүзөгө ашырыла тургандыгы саналат.

3) «Чек коюлган өкмөт» принциби дал эл мамлекеттик бийликтин өкүлдөрүн тейлебестен, аларды башкара тургандыгын билдирет. Реалдуу конституционализм системасы бийлик инсандын эркиндигине коркунуч болуп калгыдай түрдө топтоло албаган, иштеп турган механизмди түзөт [37, с.110].

Биздин көз карашыбыз боюнча, кийинки эки принцип элдик бийликтин бир принцибине биригиши мүмкүн, ал бийликтин жападан жалгыз булагы болуп эл санала тургандыгын билдирет, ал бийликти өзүнүн эркин билдирген өзүнүн мыйзамдуу, делегацияланган өкүлдөрү аркылуу, ошондой эле референдум, өкүлчүлүктүү органдарга шайлоо жана түздөн-түз демократиянын башка формалары аркылуу жүзөгө ашырат.

4) Конституционализмдин эң негизги принциби – бийликтерди бөлүштүрүү. Ал 1993-жылдагы Конституцияда өзүнүн радикалдуу өнүгүшүнө ээ

болгон. Конституцияга ылайык КР Президенти бийлик бутактарынын бирине да кирбестен, мамлекеттик бийликтин бардык бутактарынын макулдашып иштешин камсыз кылып, элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдигинин гаранты катары иш жүргүзөт.

5) «Ачык жарандык коом» принциби. А.Е. Дик Ховарддын пикири боюнча, «конституционализм маалымдар, маалыматы бар жана эркин калктан турган, жарандык коомду билдирген негизге таянат» [125, 55-56-б.].

Кыргыз Республикасында жарандык коом калыптангандыгы жөнүндө тастыктаган бир катар белгилер: рыноктук коом, экономикалык иштин эркиндиги бар деп эсептелет. Жарандык коомдун маанилүү элементтери, үй-бүлө, ар кандай ассоциациялар, коомдук бирикмелер конституциялык түрдө бекемделген. Жарандык коом калыптанышы үчүн 2010-жылдагы Конституцияда бекемделген кыргыз коомунун саясий системасы иштешинин демократиялык принциптери зор мааниге ээ.

6) Конституционализмдин борбордук принциби – инсандын кол тийбестиги. Жеке турмуштун кол тийбестик принциби КР Конституциясынын 24 жана 29-беренелеринде чагылдырылган, алар адамдын эркиндикке укугун жана жеке турмушунун кол тийбестигин берет. Укук бузулган учурда жарандын ар-намысын жана кадыр-баркын коргоонун кепилдиги берилет.

7) Конституционализмдин шексиз принциптеринин бири болуп аны ченемдик-укуктук жактан бекемдөө саналат. Эгерде мамлекетте анын мыйзамдары сакталса жана бардык жол-жоболор өлкөнүн мыйзамдарына шайкеш келсе гана конституционализм бар экендиги жөнүндө айтууга болот.

8) Жарандардын теңдештигинин принциби. Ал улуттук, диний жүйөөлөр, жынысынын белгилери, социалдык жана башка абалы боюнча кодулоого каршы багытталган. Бул принцип мүлктүк теңдештикти жарыя кылбайт, ал жарандарга мыйзам алдында бирдей укуктук мүмкүнчүлүктөрдү берет.

9) Конституционализмдин шексиз принциби болуп элдин эркин социалдык өнүгүшүнүн консультациялык-укуктук моделдеринин жолун жолдоочулугу саналат. Конституционализм теориясына карата бул принцип зарыл болгон, тарыхый байланышты камсыз кылган укуктук жана консультациялык өнүгүү элементтерин сактоону жана азыркы учурга жана келечекке алып өтүүнү билдирет - «Мамлекеттик эгемендүүлүк жөнүндө» Декларацияны, «Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө» Конституциялык Мыйзамды, ал эми андан соң кийинки конституцияларды кабыл алуу Кыргыз Республикасында конституционализмдин жолун жолдоочулугунун ажыралгыс учурлары жөнүндө тастыктап турат.

10) Конституционализмдин өтө маанилүү принциби болуп конституциянын реалдуулугу, анда камтылган жоболордун таасирдүүлүгү эсептелет. Бекитилген жоболордун реалдуу аткарылышын

камсыз кылуу – конституциялык өнүгүүнүн өтө татаал милдеттеринин бири жана аларды камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизмдин түзүү.

Конституционализмдин жогоруда аталган принциптерин бөлүп көрсөтүүнү жана негиздөөнү эң туура жана дурус деп эсептейбиз, алар бардык укуктук системада жана конституционализм системасында колдонулуп, анын бардык элементтерине жана көрүнүштөрүнө жайылтылат. Бирок жарандардын укуктары менен эркиндиктерин бекемдөө, кеңейтүү, кепилдик кылуу, камсыз кылуу жана коргоо чөйрөсүндө бул тармактарга мүнөздүү спецификалык принциптерди белгилөө зарыл деп ойлойбуз. Биздин көз карашыбыз боюнча, КР Конституциясында бекемделген КР жарандарынын укуктук абалынын принциптери ушундай болуп саналат. Бул конституциялык принциптер, жогоруда аталгандар сыяктуу эле, конституционализмдин гана эмес, ошондой эле укуктук системанын, жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин чөйрөсү жагынан укуктун принциптери болуп эсептелет.

КР жарандарынын укуктук абалынын принциптери – бул укук, мамлекет тарабынан таанылган жана корголгон негизги башаттар, аларга таянуу менен адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин пайдалануу, анын милдеттерин аткаруу жүзөгө ашырылат.

Инсандын укуктук абалынын принциптери универсалдуу мааниге ээ, алар коомдун бардык мүчөлөрүнүн статусунун негизги белгилерин аныктайт, бири калбастан бардык укуктар менен милдеттерге, алар укуктун кандай тармагы менен бекемделгенине карабастан, жайылтылат [33, 186-б.].

Биздин мамлекеттин жарандарынын укуктук абалынын жалпы принциптерине тиешелүү принциптерди карап көрөлү. Биринчи принцип – бул жарандардын тең укуктуулугу. Бул принциптин негизги белгилери төмөнкүлөрдө турат, бардык адамдар: а) бирдей укуктардан жана эркиндиктерден пайдаланат; б) бирдей милдеттерди көтөрөт; в) жарандыкты алуу негиздери боюнча айырмаланбайт; г) өз укуктары жагынан кодулоого алынышы мүмкүн эмес жана башкаларга салыштырмалуу кандайдыр-бир артыкчылыктарды пайдалана албайт; д) бирдей жалпы укук кудуретине ээ; е) бирдей шайлоо укугуна ээ; ж) мыйзам жана сот алдында тең.

Бул принцип КР жаранынын укуктук статусун мүнөздөгөн башкы принцип болуп эсептелет, биз көрүп тургандай, анын курамы көп кырдуу.

Конституциянын 16-беренесинде «Кыргыз Республикасында мыйзам жана сот алдында бардыгы бирдей. Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес» деп айтылган [38].

Бул берененин талдоосу тең укуктуулук принциптеринин көрүнүшүнүн төмөнкүдөй 3 негизги аспекти бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: 1)

Мыйзамдын жана соттун алдында бардыгынын теңдештиги. 2) Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин теңдештиги. 3) Эркектер менен аялдардын тең укуктуулугу.

Мыйзамдын жана соттун алдында бардыгынын теңдештиги буларды билдирет: мыйзамды, анын милдеттендирүүлөрүн бардыгы аткарууга милдеттүү, сот бардыгы үчүн бирдей өлчөмү жеткиликтүү жана ал кандайдыр-бир бөтөн бир нерселерди эмес, мыйзамды гана жетекчиликке алууга тийиш, соттук коргоону сурап кайрылган же өзүнүн аракеттери, үчүн сот алдында жооп берип жаткан адамдын мыйзамда каралбаган өзгөчөлүктөрүн эске алууга тийиш эмес.

Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин теңдештиги ал бардык адамдарга карата бирдей өлчөмдө тааныла *тургандыгын, укуктарды пайдаланууда инсандын табигый өзгөчөлүктөрүнө жана анын социалдык статусуна байланыштуу кандайдыр-бир негиздер боюнча кодулоого жол берилбестигин билдирет. Тең укуктуулуктун өзгөчө объекти катары Конституция эркектер менен аялдардын бирдей укуктарын жана аларды турмушка ашыруудагы бирдей мүмкүнчүлүктөрүн бөлүп көрсөтөт.*

КРда инсандын укуктук абалынын экинчи принциби – ар бир жарандын укуктарынын жана эркиндиктеринин бирдейлиги. Укуктар менен эркиндиктерди жүзөгө ашыруу - өз милдеттерин аткаруудан ажыралгыс. Мындан тышкары, бул принципте басым буларга да жасалат: көпчүлүк укуктар өзүндө милдеттердин касиетин да алып жүрөт – айрымдары укуктук, башкалары – коомдук парз түрүндө айтканда адеп-ахлактык планда. Мисалы, Конституциянын 36-беренесинде баланын өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо шарттарын камсыздоо жоопкерчилиги өздөрүнүн жөндөмдөрү менен финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баланы тарбиялап жатышкан ата-эне менен тарбиячы адамдардын ар бирине жүктөлөт деп айтылган.

Үчүнчү принцип – укуктардын, эркиндиктердин жана милдеттердин жалпылыгы (Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин ажыралгыстык, аларды чектөөгө жол берилбестик презумпциясынын принциби). Мыйзамда белгиленген куракка жеткен ар бир жаран, мыйзамда камтылган башка шарттар болгон учурда, укуктарды пайдалануу жана милдеттерди көтөрүү жагынан иш жүзүндөгү мүмкүнчүлүккө ээ болууга тийиш.

Конституциянын 16-беренеси адам укуктары жана эркиндиктери ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык экенин, абсолюттук жана ажырагыс деп тааныла *тургандыгын* бекемдейт. Конституция ошондой эле адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери конституциялык түзүлүштү коргоо, коомдук тартипти, адамдын укуктары менен эркиндиктерин, калктын саламаттыгын жана адеп-ахлагын сактоо максатында мыйзамдар менен гана жана бул зарыл болгон өлчөмдө гана чектелиши мүмкүн экенин бекемдейт.

Төртүнчү принцип – жеке кызыкчылыктарды артыкчылыктуу өнүктүрүү жана аларды мамлекеттик жана коомдук кызыкчылыктар менен айкалыштыруу, бул укуктук мамлекетте негизги укуктук позиция болуп саналат.

Бешинчи принцип – адамдын жана жарандын Конституцияда бекемделген негизги укуктары менен эркиндиктеринин кепилдик кылынышы. Инсандын укуктарынын жана эркиндиктеринин мамлекеттик кепилдиктеринин системасы укуктар менен эркиндиктерди турмушка ашыруу үчүн зарыл болгон экономикалык, саясий, социалдык, укуктук жана башка мүнөздөгү шарттарды (өбөлгөлөрдү), ошондой эле аларды коргоо механизминин өзүн камтыйт [34, 187-193-б.].

Инсандын укуктары менен эркиндиктеринин **жалпы кепилдиктери** өзүнүн социалдык багыты боюнча саясий, материалдык жана руханий деп бөлүнөт.

Саясий кепилдиктер – бул мамлекетте демократиялык саясий режимдин иштешин камсыз кылган саясий каражаттардын жана шарттардын системасы. Өлкөнүн демократиялык түзүлүшүнүн учурунда гана инсандын укуктары менен эркиндиктери маанилүү социалдык-саясий институтту билдирет, ал объективдүү түрдө бул коомдун саясий жактын бышып-жетилгендигинин көрсөткүчү, бийлик механизмдерине, эрк билдирүүнүн мыйзамдуу формаларына жарандын жеткиликтүүлүгүнүн, өзүнүн саясий кызыкчылыктарын турмушка ашыруунун каражаты болуп эсептелет. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемделген элдик бийлик системасын өзгөчө бөлүп көрсөтүү керек, ал аркылуу жаран мамлекеттин ишин башкарууга катышуунун реалдуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Жарандык укуктары менен эркиндиктеринин саясий кепилдиктерине ошондой эле өлкөдө реалдуу колдонулуп жаткан идеологиялык жана саясий көп түрдүүлүк; калыптанып жаткан көп партиялуу система; партиялык тизмелердин негизинде Парламенттин депутаттарын шайлоого мүмкүндүк берген пропорциялуу шайлоо өкүлчүлүк системасы кирет.

Материалдык кепилдиктер тиешелүү социалдык-экономикалык чөйрөнү жана материалдык негизди билдирет, ал укуктар менен эркиндиктерди адам эркин жана натыйжалуу пайдалануусун камсыз кылат. Укуктар менен эркиндиктерди жүзөгө ашыруунун материалдык шарттарынын ичинде – социалдык стабилдүүлүк, калыптанып жаткан рыноктук экономика, мамлекеттик саясаттын социалдык багыт алгандыгы, мамлекеттик жана жеке менчикти таануу жана бирдей коргоо, экономикалык иштин эркиндиги жана ага байланыштуу ишкерликти коргоо, атаандаштыкты колдоо, адамдын, коомдун жана мамлекеттин ортосундагы социалдык өнөктөштүк бар.

Адам укуктары менен эркиндиктеринин **руханий кепилдиктери** социалдык-маданий дөөлөттөрдүн жана идеалдардын системасын билдирет,

алар Мекенге – Кыргыз Республикасына карата сүйүү жана урматтоого, жакшылыкка жана укуктук негизин түзгөн адилеттүүлүккө ишенимге негизделген. Руханий турмуштун көрүнүшү катары, адам укуктары менен эркиндиктеринин институту коомдук жана жеке аң-сезим чөйрөсүнө таандык. Кыргыз коомунун маданиятынын негиз түзүүчү элементи, жашоо-тиричилик чөйрөсүнүн маанилүү курамы катары укуктар менен эркиндиктердин руханий маңызын укуктук аң-сезим категориясы алда канча толук жана ар тараптан чагылдырат.

Укуктар менен эркиндиктердин **мамлекеттик кепилдиктери** – бул адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин түздөн-түз коргоону камсыз кылган, Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана башка ченемдик укуктук актыларында бекемделген саясий жана укуктук каражаттар менен шарттардын системасы. Адам укуктары менен эркиндиктеринин нагыз табиятын, абсолюттук жана обочолотулбаган мүнөзүн таануу ушул укуктар менен эркиндиктерди коргоодо, алардын мамлекеттик кепилдиктеринин системасын түзүүдө мамлекеттин маанисин эч кандай өлчөмдө төмөндөтпөйт. Адам укуктары менен эркиндиктеринин алда канча жалпы мамлекеттик кепилдиги болуп Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн өзү саналат.

Укуктардын жана эркиндиктердин жалпы мамлекеттик кепилдиктери менен катар Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-20-беренелеринде белгиленген адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун **спецификалык юридикалык кепилдиктерин** бөлүп көрсөтүү зарыл. Инсандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн Баш мыйзамдын 93-беренесинин 3-пункту да өзгөчө мааниге ээ, анда мыйзамды колдонуу учурунда судья жетекчиликке алууга тийиш болгон сот өндүрүшүнүн принциптери бекемделген.

Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин мамлекеттик коргоо өзүнүн укуктары менен эркиндиктерин мыйзамда тыюу салынбаган бардык ыкмалар менен коргоо боюнча ар бир адамдын өз алдынча жигердүү аракеттерин да жокко чыгарбайт. Буга байланыштуу Баш мыйзамдын 40-беренесинде «ар ким өз укугун жана эркиндигин мыйзам менен тыюу салынбаган бардык ыкмалар менен коргоого укуктуу» деп бекемделген. Мындан тышкары, жалпыга маалымдоо каражаттарына кайрылуу, кызмат адамдарынын аракеттерине даттануу, укук коргоочу жана башка бирикмелерди колдонуу жана башкалар укуктар менен эркиндиктерди өз алдынча коргоонун ыкмалары болушу мүмкүн.

Тыянактар:

1. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары адамга өз укуктары менен эркиндиктерин өз алдынча коргоону тандоонун кеңири мүмкүнчүлүгүн берет. Укуктар менен эркиндиктерди өз алдынча коргоону кеңейтүүдө укуктар менен эркиндиктерди максималдуу

толук пайдаланууну камсыз кылууда адамдын өзүнүн ролун жогорулатуунун, ар бир адамдын чыгармачыл потенциалын өнүктүрүүнүн тенденциясы пайда болот.

2. Инсандын укуктук абалынын принциптери универсалдуу мааниге ээ, алар коомдун бардык мүчөлөрүнүн статусунун негизги белгилерин аныктайт, алар укуктун кайсы тармагы тарабынан бекемделгенине карабастан, бири калбай бардык укуктар менен милдеттерге жайылтылат.

3. Инсандын укуктары менен эркиндиктеринин мамлекеттик кепилдиктеринин системасы укуктар менен эркиндиктерди турмушка ашыруу үчүн зарыл болгон экономикалык, саясий, социалдык, укуктук

жана башка мүнөздөгү шарттарды (өбөлгөлөрдү), ошондой эле аларды коргоо механизмнин өзүн камтыйт.

4. Көптөгөн конституционалист-илимпоздор өз эмгектеринде жарандардын укуктук абалынын принциптери жөнүндө маселелерге токтолуп, алардын ар кандай тизмелерин берет, бирок алардын бардыгы бир нерседе окшош: жарандардын укуктук абалынын принциптери, конституционализм принциптери толук жана так турмушка ашырылууга тийиш, бул жарандардын укуктары менен эркиндиктерин андан ары кеңейтүү жана кепилдик берилиши үчүн негиздерди түзөт.

Рецензент: д.ю.н., профессор Арабаев Ч.И.